

Qarshi Davlat Universiteti

«Jaxon tarixi va arxeologiya» kafedrası katta o‘qıtuvchıcı
Do‘stov Abdivalı G‘aniyevichning «Qadimgi Xorazm va So‘g‘d kalendarları»
mavzusida yozgan

Referat

Qarshi-2012

Qadimgi Xorazm va So'g'diyona kalendari

Insoniyat tarixida 200 dan ortiq kalendarlar ishlatilgan. Shu paytgacha boshqa kalendarlar tarixini o'rganib, Qadimgi Xorazm kalendari haqida deyarli ma'lumotga ham ega emas edik. Xorazm qadimgi ilm-fan beshigi, "Avesto" 2700 yilcha muqaddam shu zaminda vujudga kelgan deb xulosa chiqarar ekanmiz, Xorazm kalendari ham shundan uzoqroq vaqtga, tarixga ega.

Zardushtiylik kalendari. Eron, O'rta Osiyo yerlarida zardushtiylik dini shakllangach, Navro'zga bu dinga xos urf-odat va an'analar kirib, uni diniy bayram sifatida o'tkazish odatga aylangan. O'sha davrda zardushtiylik mafkurasiga mos keladigan kalendar ijod qilishgan, uning oxirgi islohoti sasoniylar sulolasidan bo'lgan Yazdigird davrida amalga oshirilganligi uchun Yazdigard kalendari deb nomlangan. Bu kalendar 365 kunlik quyosh (shamsiya) kalendari bo'lib, uning 12 oyi 30 kundan 360 kun bo'lgan, qolgan 5 kunni hech bir oyga kirmagan, bu 5 kun 21-martda kiradigan yangi yil oldidan alohida hisoblangan va bu kunlarda navro'z oldidan ibodat qilishgan va tayyorgarlik ko'rishgan. Yazdigard kalendaridagi oy nomlari uning zardushtiylik dini bilan bog'liq ekanligini ko'rsatib turadi. Bu oylarning qadimiy Avestodagi va hozirgi nomlari Muqumiy nomli Qo'qon davlat pedagogika instituti Tarix fakul'teti professor-o'qituvchilari tomonidan tayyorlangan ma'ruzalar matnda (2008 yil) ham ko'rsatib o'tilgan.

Hozir jahonda zardushtiylar 130 mingga yaqin bo'lib asosan, Eron, Pokiston va Hindistonda yashaydi.

Navro'z 365 kunlik quyosh kalendari bo'yicha kiradigan yangi yilning 1 kuni sifatida bayram qilinadi. Bu kalendar Malik shoh (1072-1092 yillar) davrida kiritilgan, uning oylari yulduz turkumlari nomi bilan atalgani uchun u "burjiy" kalendar deb nomlangan. O'rta Osiyo va Eron xalqlari qo'llagan eng qadimgi yil hisobidir. Zardusht yil hisobi quyosh yiliga asoslangan bo'lib, 12 oydan iborat. Har bir oy 30 kun, yana qo'shimcha besh kun bor. Bu besh kun alohida oy hisoblanadi. Bu besh kun sakkizinchi oydan keyin qo'yilgan bo'lib, shunda to'qqizinchi oyni boshlanishi Navro'zga to'g'ri kelgan. Taqvimdagi 12 oyni nomi "Avesto"dagi ma'budalarning nomiga borib taqaladi. Oy nomlaridan tashqari oy tarkibiga kirgan kunlar(30 kun)ning ham alohida nomlari bor. "Avesto"ning milodiy VI asrda sasoniylar davrida tuzilgan matnida oylar va kunlarning to'liq nomi ro'yxati keltirilgan. Biroq ba'zi kalendar atamalari "Avesto"ning eng azaliy qismlari deb hisoblanuvchi miloddan avvalgi VIII-VII asrlarda tarkib topgan. "Gotlar" da ham uchraydi. Olimlarning taxmin qilishicha bu taqvim sharqiy Eron va O'rta Osiyoda miloddan avvalgi birinchi ming yillikning boshlarida tuzilgan. Dastlab, g'arbiy Eronda Axmoniylar davrida rasmiy davlat taqvimi sifatida qabul qilingan (ilmiy adabiyotlarda qadimgi Eron yil hisobi deb atalishining sababi ham shu).

Abu Rayhon Beruniy o'zining "Xronologiya" asarida miloddan avvalgi 441 yilni zardusht yil hisobi shu yildan boshlangan deb ko'rsatadi. Zardusht kalendari 365 kun, har biri 30 kundan tuzilgan 12 oy va yana

5 kundan iborat, to‘rt yilda yana bir kun orttirilgan. Demak, har to‘rt yilda (kabisa yilida) o‘n ikkinchi oyning oxiriga 5 kun emas, 6 kun qo‘shilgan.

O‘ttiz kunga atab qo‘yilgan mazkur nomlar yilning o‘n ikki oyidagi hamma kunlarga taalluqli bo‘lgan. Zardusht yil hisobi milodiy 632 yilgacha qo‘llanib keldi. 632 yilda sasoniy shohlardan Yazdgird zardushtiylik taqvimini isloh qiladi.

Zardushtiylik dini paydo bo‘lgan ekan, uning bevosita rasm-rusumlarini ado etish uchun vaqt hisobini bilish kerak edi, shuning o‘zi qadimgi Xorazm kalendariga asos solgan. Bu kalendar haqidagi ma’lumotlar Xorazm xalqining buyuk farzandi Abu Rayxon Beruniyning “Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar” kitobida saqlanib qolgan. Turli joydan kelgan bosqinchilar O‘rta Osiyo xalqlari tarixini izsiz o‘chirish, boylklarini talash, moddiy va madaniy yodgorliklarini yo‘q qilib, o‘zlarini ustun qo‘yishga harakat qilganlar. Shu jarayonda kitoblar qatorida yozma kalendarlar ham yo‘qolib ketdi. Faqat yodda saqlanganlarinigina Beruniy tiklash sohasida xizmat qildi. Shuning uchun Xorazm kalendarini o‘rganishda faqat Abu Rayxon Beruniyning “Osor al-boqiya” asariga suyanamiz.

Xorazmning ma’lum bo‘lgan qadimiy kalendar tizimi Iskandar Zulqarnayndan 980 yil ilgari bo‘lgan.¹ Xorazm davlatining boshlanishida haftani ishlatmaganlar. Ularda haftaning kunlari ma’lum mohiyatga ega deb hisoblangan. Kunlar hafta ichida nomlaridan tashqari bosh nomlarga ham ega bo‘lgan. Masalan, xorazmliklar oyning har bir kuniga nom qo‘yganlar. Bir oy ichida o‘n bir kunning nomlanishi xorazmliklarda va so‘g‘diylarda bir xil bo‘lgan.

Xorazmliklar Oy manzillarini ishlatganlar. Ulardan astronomiyaga oid hukmlar chiqarganlar. Manzillarini, ismlarini yodda saqlaganlar. Oy manzillarini 12 burjga taqsimlab, burjlarni o‘z tillarida alohida-alohida nomlaganlar. Beruniy: “Xorazmliklar burjlarni arablardan yaxshiroq bilganlar” deb qayd etadi. Xorazmliklar bilan so‘g‘diylar yil boshini belgilash uchun ortiqcha kunlarni qo‘shishda bir xil amal qilganlar. Ular quyosh yili har 115 yilu 365 kundan, 116 yili esa bunga 1 oy va 1 kun qo‘shiladi deganlar.

Yangi yil Xorazmda navsorjidan ya’ni bahorgi tehgkunlikdan boshlangan. “Biror muddat o‘tib ketgan yilning avvalidan hisobga olinadigan ma’lum bir muddatga tarix deyiladi... Millatlarning tarixlarni ishlatishda bir-birlaridan farq qilganlari kabi, oylarning avvallari, har bir oyning necha kun bo‘lishi va buning sabablari masalasida ham ajraladilar”, - deb yozadi Beruniy.

Xorazmliklar ishlatadigan oylar o‘n ikkita bo‘lib, har biri o‘ttiz kundan iborat bo‘lgan. Oylarining nomlari mana bulardir:²

1	Ruchnofunovsrochi 30 kun	7	Avmriy 30 kun
2	Ardusht fvsirx ankom	8	Yonoxn foxsrson rochibk
3	Xrvdod fvikiriy	9	Arvfofimxkobxrfn

¹ Abu Rayhon Beruniy. Tanlangan asarlar. 1 t.T., 1968. 29,30,31-betlar.

²Shu kitob, 83-84- betlar.

4	Jiriy forozoq	10	Vsmpfvnofkonj ankom
5	Nmdod	11	Ashmn fvird ankom
6	Axshrivriy	12	Isfandormajiy fbxshvm

Xorazm kalendarida ham hafta kunlari ishlatilmagan. Hafta kunlari keyinroq islom va xristian dinlari kirib kelishi bilan qo'llangan. Xorazm kalendarida hafta kunlari o'rniga oy kunlari ishlatilgan. Oy kunlari "Avestodagi" ma'budlarning nomlari bilan bog'langanligi olimlarimiz tomonidan qayd etilgan.³

Ba'zi xorazmliklar oy nomlarini qisqartirib bunday shaklda berganlar:

	Novsorjij	7	Avmriy
2	Aradvst	8	Yonoxi
3	Xrvdot	9	Arv
4	Jiri	10	Rimjd
5	Xmdod	11	Arshmi
6	Axshrivriy	12	Isfandorajiy

Ular oyning kunlarini ham mana shunday nomlar bilan yuritganlar:

1	Rimjd	11	Axir	21	Rom
2	Azmin	12	Moh	22	Voz
3	Ardusht	13	Jizi	23	Dzu
4	Axshrivriy	14	G'vsht	24	Diniy
5	Isfandormajiy	15	Dzv	25	Arjvxiy
6	Hrvdoz	16	Fig'	26	Ashtoz
7	Hmdoz	17	Asrvf	27	Asmon
8	Dzv	18	Rshn	28	Ros
9	Arv	19	Rvjn	29	Mrsbnd
10	Yonoxn	20	Arig'n	30	Avnrg'

Xorazmliklar isfandorajiy oyining oxiriga qo'shiladigan ortiqcha besh kunning birinчисini oyning birinchi kuni rimjd bilan atab, qolgan kunlarga ham birin-ketin keyingi nomlarini berishlarini va beshinchi kunni isfandorajiy deb atashlarini, undan keyin novsorjij oyi kunni yana rimjddan

³ Sobit Ilyosov. Fan va turmush. № 1-3. 41-42-betlar.

boshlanishini A. R. Beruniy aniqlagan. Xorazmliklar oxirgi oyga qo‘shiladigan bu besh kunga alohida nom bermaganlar.⁴

“Keyin – deb, yozib o‘tadi Beruniy – Qutayba ibn Muslim al-Boxiliy xorazmliklarning kotiblarini halok etib, bilimdonlarini o‘ldirib, kitob va daftarlarini kuydirgani sababli ular savodsiz qolib, o‘z extiyojlarida yodlash quvvatiga suyanadigan bo‘ldilar. Uzoq vaqt shunday bo‘lgach, ular ixtilofli narsalarni unitib, kelishib olganlarini yodda saqlab qoldilar”. Ha, ana shu yodda saqlab bizgacha yetkazilgan oy nomlari aytilish qiyin bo‘lmasin biz uchun tarix, o‘tmish, ajdodlarimiz aql-zakovatining maxsulidir.

Qadimgi So‘g‘diyona-Qashqadaryo va Zarafshon daryolari havzalaridagi tarixiy viloyat bo‘lib dastlab Avestoda, Doro qabri yozuvlarida, qadimgi Grek, Rim, Xitoy manbalarida eslatilgan. Shuningdek Xitoy manbalarida so‘g‘diylar bolalarini 5 yoshdan o‘qish – yozish va hisobga o‘rgatganliklari, madaniyati to‘g‘risida ma‘lumotlar yozib qoldirilgan.

Qadimgi So‘g‘diyona xalqi ham uzoq o‘tmishda o‘zining vaqt hisobi (taqvimi)ga ega bo‘lgan. Zardushtiylik diniga sig‘ingan ajdodlarimiz diniy ryasm-rusumlarni o‘z vaqtida bajarishlari uchun vaqt hisobini bilishlari kerak edi. Bu esa So‘g‘diyona taqvimiga asos solinishiga xizmat qildi.⁵ Taqvim arablarning yurtimizga bostirib kirishi, islom dini hukmron dinga aylanganiga qadar amal qilgan. Bu haqda buyuk qomusiy olim Abu Rayhon Beruniy o‘zining "Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar" kitobida ba‘zi ma‘lumotlarni yozib qoldirgan. Beruniy yunonlar, rimliklar, eroniylar, So‘g‘diylar, xorazmliklar, xristianlar, yahudiylar, musulmonlarning yil hisoblari, hayit kunlari va mashhur kunlarni batafsil tasvirlab beradi. Xorazm va So‘g‘d aholisining ishlatadigan oylari sonda va necha bo‘lishda eronliklarning oylari kabidir. Faqat otashparastlar oylaridan ba‘zilarining boshlanishi bilan eronliklar oylarining boshlanishi orasida tafovut bor. Chunki otashparastlar ortiqcha besh kunni yilning oxiriga qo‘shib, yil boshini Eron farvardin mohining (qadimgi Eron oylarining nomi) oltinchi kuni, ya‘ni xurdod ro‘zdan hisob qilganlar", deb yozadi alloma.

Bir oy 30 kundan iborat bo‘lib, har bir kun ma‘lum nom bilan atalgan. Uch yuz oltmish kundan ortiqcha besh kunning ham o‘z nomi bo‘lgan. So‘g‘diylar shu ortiqchya besh kunni yil oxiriga qo‘shganlar. Shu o‘rinda Zardusht Eron taqvimini isloh etganligini aytilib o‘tish joiz. Eron va So‘g‘diylarda yillarning boshi Zardusht yuzaga chiqqunicha bir xil bo‘lgan.

So‘g‘diylarning oylarida eronliklarniki singari ko‘p xayitlar va ma‘lum ulug‘ kunlar bo‘lib, Beruniy ular haqida ham yozib qoldirgan. Masalan, Navsard oyning birinchi kuni so‘g‘diylarning katta navro‘zi bo‘lgan. To‘rtinchi oy Basokanjning o‘n beshinchi kuni xamirli ovqat va meva, sabzavotlar

⁴ Abu Rayhon Beruniy. Tanlangan asarlar. I t.T., 1968.30-bet.

⁵ A. G‘. Do‘stov. So‘g‘diyona taqvimi. "Ma‘rifat" gazetasi. 2004 yil 17-mart.

yeyilgan. Xuddi shuningdek, boshqa oylarda ham turli xil irim-sirimlar, odatlar bajarshn'an. Oxirgi oyda so'g'd ahli olamdan o'tganlarga aza tutib, yod etishgan.⁶

Shuningdek Qashqadaryo viloyatining Chiroqchi tumani hududiga qarashli Quruqsoy vodiysidan qizil bo'yoq bilan bo'yalgan tasvirlar tushurilgan qoyalar topilgan. Bu yerda hozirgi aholi Siypantosh deb ataydigan, tosh asrining so'ngi davriga oid nodir ibodatxona joylashgan.

Asosiy qoya va bir nechta yon qoyalarning silliq yuzasi to'q jigarrang va to'q qizil, pushti va sariq oxrada rasm chizish texnikasi asosida chizilgan xilma-xil ramziy belgilar guruhlar bilan qoplangan. Rasmlar sujeti geometrik xususiyatiga ega. Bu quyoshning xoch shaklidagi yoki o'rtasida nuqta yoki xoch bo'lgan doira shaklidagi tasviri, yoki chiziqchalar qatoridan iborat edi. Shunday qatorlarning birida 28 yoki 29 ta chiziqcha bo'lib, qamariy oy kunlari soniga muvofiq keladi.

Siypantoshdagi tasvirlari ibodatxonaning bosh qoyasidagi asosiy tasvir "polotnosi" yoki galeriyasi markazidagi buqa yoxud boshqa hayvonning yagona shaklini hisobga olmasa, shartli ramzlar san'ati rivojlanishini namoyish etadi. Bu tasvirlar o'q-yoy bilan qurollangan va it yetaklagan ovchilar jamoasining ovlash obyekti bo'lgan Zarautsoy buqalari tasviriga usluban yaqin. Buqaning boshidan 28 yoki 29 qisqa chiziq tortilgan, bu qamariy taqvim oyi hisobiga muvofiq keladi (uchta chiziq yaxshi saqlanmagan). Malumki eng arxaik mifalogik turkumlarda buqa moy ramzi bilan bog'langan. Ayni mahalda buqa – momaqaldiroq va yomg'ir mabudi. Yangi oying tug'ilishi esa doimo yog'ingarchilik bilan kechadi. Qamariy taqvimning 28 – 30 nuqta tarzida tasvirlanishi paleolit san'ati uchun xosdir.

Ramziy belgilar orasida dumaloq xhalqalar yoki ichiga xoch chizilgan doira markazidagi quyosh (shams) ramzlari uchraydi. Nuqtalar bilan to'ldirilgan doira tasviri ham bor. Doira va xoch shaklidagi quyosh ramzi butun jahonda tarqalgan, barcha davrlar va sivilizatsiyasi uchun xosdir.

Siypantosh rasmlari mavzui g'oyib va samoviy ramzlar bilan to'la - to'kis bog'liq. Qamariy taqvim tasviri ayniqsa diqqatga savor. Bu – vaqt o'lchovi, azaliy kosmik tartibsizlikni tartibga solish natijalari taqvimidir. Ushbu holatda vaqt mavzui butkul anglangan va u qamariy oy kunlari soni bilan qayd etilgan. Shamsiy belgilarni, balki yillik davr hisobining boshlanishi, deb talqin qilish mumkindir.

Siypantosh bu Markaziy Osiyodagi tosh asri odamlarining koinot tarkibi va vaqt to'g'risidagi tassavurlari aks etgan eng qo'xna ibodatxonadir. Bu o'xshashliklardan kelib chiqib, ushbu nodir obida - Siypantosh ibodatxonasining yoshi 10 – 5 ming yil oralig'ida, deb taxmin qilish mumkin. Lekin undan kechroq yaratilgan bo'lishi ham ehtimol. Ibodatxona belgilari murakkab dunyoning asosiy xodisalari va hususiyatlari to'g'risida olis ajdodlarimiz tomonidan anglangan hamda qayd etilgan

⁶ Abu Rayhon Beruniy. Tanlangan asarlar. 1 t.T., 1968. 31, 82-83, 234, 278, 279-betlar.

ramziy yozuvlar. Siypantoshdagi tasviriy syujetlar ijodkorlarining fikru xayolini ko'proq Koinot tuzilishi to'g'risidagi adabiy masalalar band etgan ko'rinadi.⁷

⁷ Shaxrisabz. 2700. Ming yillar merosi. T., 2002. 68-70-betlar.